

TÜRKİYE'DE GÖÇ EĞİLİMLERİ VE ŞEHİRLEŞME SÜRECİ

Dr. İhsan KELEŞ*

GİRİŞ

Şehirleşme, ister bir kırsal yerleşmenin şehire dönüşmesi, ister doğrudan şehrin büyümesi biçiminde olsun, nüfusun şehir yerleşmelerinde yoğunlaşması olarak her şeyden önce demografik bir olaydır. Şehir nüfusundaki artışın iki ana kaynaktan olduğu açıktır. Bunlardan birincisi, doğum-ölüm farkının yarattığı doğal artış, diğeri ise göçlerdir. Ancak şehir nüfusundaki yoğunlaşmada doğal artıştan çok şehre yönelik göçlerin önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu nedenle, şehirleşme, nüfusun yerleşmelere dağılımında şehir yararına bir değişme anlamına gelmektedir.

Şehirleşme, kırdan şehre göç yoluyla şehir nüfusunun payında bir artış olarak belirdiğine göre, nüfus alışverişinde bulunan yerleşmelerin yapısal biçimlenişi arasındaki farklılık bu harekete aynı zamanda bir toplumsal-ekonomik değişme süreci özelliği kazandırmaktadır.

Türkiye'deki şehirleşme süreci çok partili hayata geçilmesi ve ülkenin kendi ayakları üzerinde durma gayretleri ile birlikte 1950'li yıllarda kırdan şehre göç ile hareketlilik başlamıştır. Bu oluşum şehirleşme sürecinde bu tarihlerden başlayarak, şehirlerde oluşan ve çözümsüzlüğe ulaşan bir çok sorunun da temelini oluşturmuştur.

Şehirleşme Süreci

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde Türkiye tam bir köylük toplum görünümündedir. 1927'de yapılan ilk nüfus sayımına göre, toplam nüfus içerisinde köylük nüfusun payı %75.8'dir. Başka bir ifadeyle, şehirlerin oranı %24.2'dir.

Bu oranlar 1950'lere kadar pek az değişerek devam edecektir. Bu tarihlerde nüfusun artış hızında ve şehir-köy yerleşme dengeleri önemli miktarda değişmeye başlar.

* G.Ü. İk. İd. Bil. Fak. Kamu Yönetimi Bölümü

Nüfus artışı 1950'lerden bu tarafa doğum oranında yavaş, buna mukabil ölüm oranında hızlı bir azalma görülmesinin neticesi olarak ele alınır³⁵⁸. "Örneğin 1950-1955 döneminde doğum oranı %46.7 ve ölüm oranı da %21.1'di. Aynı oranlar 1965-70 döneminde %40.8 ve %13.8'e düşmüştür. Ne var ki ölüm oranındaki hızlı düşüşe karşı, doğum oranı daha yavaş bir tempo ile azalmıştır. Ülkemizde bu büyüme hızıyla nüfus, 1927-1990 arasında yaklaşık %400'lük bir artış göstermiştir. Bu artışın sayım yıllarına ve şehir nüfuslarına göre dağılımı tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Sayım yıllarına göre şehir nüfusları ve yıllık nüfus artış hızı

Sayım Yılları	il ve İlçe Merkezleri Toplam Nüfus	Kentte Yaşayan Sayım Yılları Nüfus	Yıllık Nüfus %	Artış %
1927	13.648.270	3.305.879	242	-
1935	16.158.018	3.802.642	23.5	17.5
1940	17.820.950	4.346.249	24.4	26.72
1945	18.790.174	4.687.102	24.9	15.10
1950	20.947.188	5.244.337	25.0	22.47
1955	24.064.763	6.927.343	28.8	55.67
1960	27.454.820	8.859.731	31.9	49.21
1965	31.391.421	10.805.817	34.4	39.71
1970	35.605.176	13.691.101	38.5	47.33
1975	40.347.719	16.869.068	41.8	41.75
1980	44.736.957	19.645.007	43.9	30.47
1985	50.664,458	26.865.757	53.0	62.61
1990	56.473.035	33.326.351	59.0	43.10

KAYNAK: DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı

Nüfusun hızlı bir şekilde artması, bir anlamda köy ve şehir nüfuslarının birlikte artmaları anlamına da gelmektedir. Fakat, bu artış şehir ve köyde farklı şekillerde olmaktadır. Verilere göre, şehir nüfusu düzenli olarak artan bir hızla, köy nüfusundan olduğu kadar, genel nüfustan da daha hızlı bir artış göstermektedir. Nüfus artışının, köy ve şehir dengelerini, şehirlerin lehine gittikçe hızlanan bir şekilde bozduğu görülüyor. Nüfus değişmelerinin sebepleri sosyal yapı ve yerleşme ilişkileri içerisinde anlaşılabilir.

³⁵⁸ SENCER, Y.: Türkiye'de Kentleşme, Ankara, 1979, s.37

1950'de belirgin hale gelen nüfus patlaması hemen hemen aynı yıllarda oluşan bir şehirleşmeyi de doğurmuştur. Bilindiği gibi şehirleşme iki şekilde ortaya çıkar. İlki şehirlerde oluşan ve büyüyen sanayinin kırsal alanlardaki nüfus fazlasını çekmesi, ikincisi nüfus artığının kır tarafından itilmesi sonucudur. Şehirlerdeki sanayileşmenin çekimi nedeni ile meydana gelen şehirleşme sağlıklı bir şehirleşmedir. İkinci biçimde oluşan şehirleşme ise sosyal ve ekonomik açıdan çarpık ve sağlıksız bir şehirleşmedir. 1950 ikinci tip, yani kırsal alanın nüfus artığını itmesinden ileri gelen bir şehir oluşumunun izlerini taşımaktadır. Bu sağlıksız ve çarpık şehirleşmenin o tarihten başlayan olumsuzluğu 2000'li yılların Türkiye'sinde ciddi sorunlar yaratmaktadır.

Bu şekilde oluşan nüfus artış ve yığılmasının geliştirdiği şehirleşme, şehirlerde şehrin ekonomik ve sosyal faaliyetlerinin emme kapasitesinden fazla, nüfusun yığılması şeklinde tanımlanan bu yapı, Türkiye'deki şehirleşmeye "yığılma" ya da "demografik" şehirleşme diye ifade edilmektedir.

1975-1990 arasında ülkede gerçekleşen nüfus artışı %45 düzeyinde olmuştur. Ortalama yıllık %2.4 artış oranı ile gelişmiş ülkelerin üzerinde bir artış ile nüfus 56 milyonu geçmiştir. Şehirlerde yaşayan nüfus ise 33.326.000 ile ülke nüfusunun yaklaşık %60'ı civarındadır. 2000 yılında ülke nüfusunun %70'lik bir oranının şehirlerde yaşayacağı tahmin edilmektedir.

Ülkemizde şehir sayısı da, sürekli bir artış içindedir. 1927'de 66 olan şehir sayısı 1970'de 231'e³⁵⁹, 1980'de 683'e, 1985'de 645 ve 1990'da 894'e ulaşmıştır. Tablo 2'de şehir ve köy sayıları ile bu yerlerde yaşayan nüfus verilmektedir.

Tablo 2: Nüfus gruplarına ve sayım yıllarına göre şehir ve köy sayısı nüfus toplamı

1980		1985		1990	
Şehir	Köy	Şehir	Köy	Şehir	Köy
Nüfus Sayısı	Nüfus Sayısı	Nüfus Sayısı	Nüfus Sayısı	Nüfus Sayısı	Nüfus Sayısı

³⁵⁹ DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, Yayın No: 683, Ankara, 1973, s.68

36022	23798701	894	33326351	36226	2314668
					4
638	19645007	36155	25091950	645	2686575
					7

Şehir nüfusu, şehir sayısından daha hızlı artmakta olduğundan "ortalama şehir büyüklüğü" de artmaktadır. 1935'de 30.000 olan ortalama şehir büyüklüğü, 1960'da 47.612'ye, 1970'de 49.312'ye, 1980'de 63.532'ye, 1985'de 67.866'ya yükselmiştir³⁶⁰.

Göç sırasında metropoliten alanların ayrı bir önemi bulunmaktadır. 1990'da 11.06 milyon kişi metropoliten alanlarda yaşamakta olup, bu rakamlara göre toplam nüfusun yaklaşık %20'sinin, şehirli nüfusun ise %38'inin İstanbul, Ankara ve İzmir'den oluşan üç metropoliten alanda yaşadığı görülmektedir³⁶¹. Metropoliten alanlar arasında 1980'lere kadar göçler nedeniyle hızlı nüfus artışına konu olan Ankara'nın son dönemde eskisine oranla çekiciliğinin görel olarak azaldığı görülmektedir.

Ülke nüfusunun büyük bir bölümünün, İstanbul, Ankara, Adana, İzmir, Bursa, Konya gibi şehirlerde yaşadığı görülmektedir. Bu illerin nüfusu son yirmi yıl içinde yaklaşık iki katına yükselmiştir. Nüfusu 1985-1990 sayımlarında bir milyonun üzerinde olan iller Tablo 3'de gösterilmiştir.

1975-1980 yılları arasında Antalya, İçel, Isparta, Manisa, Bursa, Gaziantep, Konya, Hakkari, Van, Muş, Kahramanmaraş il merkezleriyle Karabük, Kırıkkale, İskenderun, Batman gibi ilçe merkezlerinin şehirleşme hızlarının çarpıcı bir oranda artış sağladığı görülmektedir. 1980-1985 yılları arasında en büyük nüfus artışı Gümüşhane (%22.0), Ordu (%17.0), Mersin (%14.0), Tunceli (%14.5), Antalya (%12.8) ve Adana (%12.1) gibi il merkezleriyle, Gebze (%11.8) ve Bandırma (%6.2) gibi ilçe merkezlerinde görülmektedir³⁶².

³⁶⁰ KELEŞ, R.: Kentleşme Politikası, Ankara,1990, s.27

³⁶¹ ERAYDIN, A.: Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler, ODTÜ,1992, s.123-124

³⁶² DİE:1990 Yılı Genel Nüfus Sayımı

Şehirlerde görülen nüfus artış hızı, büyük şehirlerde gerçekleşen şehirleşme ile küçük şehirlerde oluşan şehirleşme arasında değişik özellikler gösterdiği görülmektedir. İstanbul, Ankara ve İzmir gibi şehirler %6-7 oranında şehirleştikleri zaman nüfus artışları, 100.000-150.000 civarında, yani nüfus yapılarına göre gerçekleşmektedir. Büyük şehirlerdeki bu artış her yıl orta büyüklükte bir şehrin bu şehirlerde oluştuklarını göstermektedir. Ancak diğer şehirlerde meydana gelen artış oranı, bu şehirlerdeki nüfus bazındaki mutlak artışın birkaç bin civarında oluşmaktadır³⁶³.

Tablo 3'de görüldüğü gibi 1990 nüfus sayımında sayım yapılırken aynı ilde doğanların nüfusları tespit edilmiş ve bu sayımın sonucu yaklaşık 15 milyon nüfus kendi ilinin dışında ikamet ediyor gözükmektedir. Bu sayımın büyük bir kısmının İstanbul, Ankara, İzmir, Adana (7.800.000) illerinde yaşıyor olması, göç eden nüfusun büyük bölümünün bu illerde ikamet ettiğini göstermektedir.

Tablo 3: Nüfusu 1 milyonun üzerindeki iller ve yıllık nüfus artış hızı

Büyük- lük sırası	İller	1990	1985	Yıllık nüfus Artı hızı %0	1990 yılı aynı ilde doğanlar
	Türkiye Genel	564730 35	506444 58	21.75	
	Toplam				
1	İstanbul	730919 0	584298 5	44.78	2723795
2	Ankara	323662 6	290994 6	21.28	1743203
3	İzmir	269477 0	231178 29	30.14	1465769
4	Adana	193490 7	172594 0	22.86	1444387
5	Konya	175030 3	156037 5	22.97	1578105
6	Bursa	160313 7	132401 5	38.26	1008688
7	İçel	126699 5	103408 5	40.63	887167

³⁶³ KELEŞ, Ruşen, Kentleşme Politikası, age., s.30

8	Samsun	115840	110621	9.22	989686
9	Manisa	115441	104829	19.29	871655
10	Gaziantep	114059	966918	33.04	978916
11	Antalya	113221	891149	47.88	810941
12	Hatay	110975	100225	20.38	945666
13	Diyarbakır	109499	934505	31.70	938602
14	Zonguldak	107356	104494	5.40	896624
15	Şanlıurfa	100145	795034	46.16	939691

KAYNAK: DİE,1990 Genel Nüfus Sayımı

İtici Faktörlerin İşleyişi

1950'lerden sonra ortaya çıkan hızlı nüfus artışı, aynı dönemlerde, beraberinde hızlı bir şehirleşme hareketini de başlatır. Nüfusun hızlı artışı, köylük alanlarda toprak-insan dengesini bozacak bir gelişme olarak, itici faktörlerin ön şartını oluşturur. Nüfusun toprak üzerindeki baskısı, gelenekçi tarım yapısını zorlarken, bu yapıyı bozacak başka gelişmeler de vardır.

1950'lere kadar sınırlı olarak kullanılan traktör, bu tarihlerden sonra Marshall Yardımı' programı çerçevesinde geniş köylük alanlara girer. Traktör sayısında 1950'den sonra baş döndürücü bir artış görülmüştür. 1940 yılında 1.066 adet olan traktör sayısı, 1950'de 16.585'e, 1960'da 42.136'ya, 1970'de 105.865'e, 1973'de 156.139'a, 1977'de 325.225'e çıkar. Bu sayı 1983 yılında 436.369'a, 1993'te 725.000'e yükselmiştir.

1993 yılında ülkemizde traktör parkınının 725 bin civarında olduğu ve büyük bir bölümünün 12 yaşın üzerinde olduğundan, park yaşanmış sayılmaktadır. Yerli imalat payı, traktör üretiminde %85'e

kadar çıkmış, diğer tarım makinelerinin büyük çoğunluğunda ise üretim yüzde yüze yaklaşmıştır³⁶⁴.

Traktör sayısıyla, traktörle işlenen toprak miktarının arttığı görülmektedir. 1940 yılında tarım topraklarının traktörle işlenen miktarı tüm tarım alanları içinde % 01 iken, bu miktar 1973 yılında % 47 olmuştur. Aynı teknik gelişmelerden olmak üzere, biçer-döğür sayısı 1948'de 268, harman makinesi sayısı 430 iken, bu sayılar 1973 yılında sırasıyla 10.023 ve 29.125'e çıkmıştır.

Tarımda makineleşmenin sonucunda tarım faaliyetlerinde kullanılan organik enerjinin yerine, mekanik enerjiyi ikame edecek tarım üzerinde birikmiş nüfusu açığa çıkaracak gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu süreç henüz tamamlanmamıştır ve tarımda makineleşme -bu sadece traktör veya biçer-döğür değildir; sulama, ilaçlama, ekim, taşıma faaliyetlerinde kullanılan yeni teknikler- devam etmektedir. Sadece bir traktörün tarım alanları üzerinde, 9 ile 15 kişi arasında bir nüfus miktarını açığa çıkardığı bilinmektedir³⁶⁵; buna göre diğer mekanizasyon araçları bir tarafa, tarıma giren traktörün bile nüfusu tarım dışına itici etkisi küçümsenemez.

Tarımın itici özellikleri arasında sayılması gereken diğer faktörler içinde, tarım topraklarının dengesiz dağılımı ve işletme boyutlarının verimsizliğe yol açacak kadar küçülmesi vardır.

Bilhassa Osmanlı tarım sisteminin çözülmeye uğradığı dönemde ortaya çıkan, toprak üzerindeki mülkiyet hakkı, yine bu dönemde iltizam, tefecilik, zorbalık vb. faktörlerle dengesizleşmiş, ilk defa Türkiye tarımında 'ağalık' vb. adlarla anılan büyük toprak sahipliği oluşmuştur. Bu gelişme, daha sonraları gitgide yaygınlaşarak, büyük dengesizlik haline dönüştü. Böylece bunlara bağlı olarak, küçük toprak sahipleri, tarım alanları üzerinde geçinemeyecek duruma düşmekte, ya da çeşitli yollarla toprakları iyice küçülünce, tarım faaliyetinden kopmaktadırlar. "Toprağın eşitsiz dağılımı" köylüleri, köylerini bırakmaya zorlamaktadır. Tarımsal işletmelerin %88 ka-darı işlenebilir toprakların ancak %48'i üzerinde çalışabilmektedir. Öte

³⁶⁴ DPT: Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, 1993 Yılı Programı Destek Çalışmaları, s.92

³⁶⁵ DİE, Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, age., s.70

yandan işletmelerin %12'si toprağın %50'den çoğunu kullanmaktadır³⁶⁶.

Diğer bir nokta da, yukarıda temas edildiği gibi, tarım topraklarının miras yoluyla -ve hızlı nüfus artışıyla- parçalanması ve zaten yaygın olan küçük işletme türünün iyice küçülmesi sonucu, artık geçinmeye yetecek bir tarım faaliyetini sürdürme imkanının kalmayıdır.

Tarımda çözülmeyi, dolayısıyla köylerin itmesi olayını hazırlayan sebepler arasında -yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi tarımda verimli işletmeciliğin gerçekleştirilemeyişi yatmaktadır. Tarımda mekani-zasyona rağmen, işletme büyüklüğünün ve tarım girdilerinin, -bazılarının, bilhassa küçük işletmelerde kullanılmayışı eksikliği ve genellikle tarım işletmelerinin birbirinden fiziki olarak, ayrı ayrı ve çok parçalı olması bu verimsizliğe yol açmaktadır³⁶⁷. "Örneğin, 1950'de Türkiye'de işletmelerin ancak % 5,4'ü tek parça bir bütün halinde ve % 71,9'u dört ve daha fazla parçadan oluşmuş durumda" ise de makineleşmeyle birlikte bu çok parçalı işletmelerin bütünleşme eğiliminde olduğu da görülüyor. Öyle anlaşılıyor ki bu çok parçalılık ve toplanma süreçleri birbirini takip etmektedir. Küçük ve orta işletmeler, parçalanma sürecinde iken, büyük modern işletmeler de toplanma sürecindedirler.

Tablo 4: Traktör Sayısı ve Traktörle İşlenen Toprak Oranları

Yıllar	Traktör	Traktörle işlenen alanın tüm tarımsal alana oranı
1940	1.066	01
1950	16.585	09
1960	42.136	14
1970	105.865	33
1972	135.726	40
1973	156.139	47
1974	200.466	61
1975	243.066	75
1976	281.802	88
1977	320.578	-

³⁶⁶ KONGAR, E.: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, İstanbul 1991, s.338

³⁶⁷ DPT: Köy ve Köylü Sorunu, 1967, s.61

1978	370.259	-
1979	440.502	-
1983	436.369	-
1993	725.00	-

KAYNAK: DİE İstatistik Yıllıkları, 1974,1975,1977,1980, DPT: 1993 Yılı Programı Destekleme Çalışmaları

Bu gelişmelerden de anlaşılacağı gibi, kırsal kesimde hızlı nüfus artışına karşılık, tarımsal toprakların ulaşabileceği son sınıra ulaşması, toprak yetersizliği, tarımsal teknoloji ve girdi yetersizliği, işletmelerin küçüklüğü, parçalılığı ve toprak dağılımının dengesizliği gibi etmenlere bağlı olarak tarımsal verimliliğin düşüklüğü, nüfus itici güçlerin işlenmesine elverişli ortamı hazırlamıştır.

Tarımın bu yapısal özelliği, somut anlatımını, her şeyden önce nüfusun toprak üzerinde yığılmasını yansıtan düşük istihdam olayında bulmuştur. Tarımsal işletmelerde verimliliği belirleyen insan gücü, toprak ve sermaye etmenlerinin karşılaştırılması, tarım kesiminde düşük istihdam sorunu yaratan bir işgücü fazlalığının bulunduğunu göstermektedir³⁶⁸.

Bu gelişmelerin tarımda kendi toprağını işleyen küçük ve orta çiftçileri topraktan iteceği, kiracılık, yarıcılık ve ırgatlığı uzun vadede tamamen tasfiye edeceği anlaşılmaktadır.

Nüfusun hızla artmasına rağmen, bütün toprakların işlenerek sınırına gelmiş olması, diğer gelişmelerle birlikte düşünüldüğünde tarım alanlarındaki nüfusun mecburen itilmesi, başka bir ifadeyle, tarım dışına doğru hareketlenmesi olayı yaşanacaktır.

Böylece, Türkiye'nin hızlı şehirleşmesinin nüfus kaynağı, beslenme sahasının özellikleri, belirlenmiş oldu. Bu itilen nüfusun hangi noktalara yöneleceği ise, çekici faktörlere bağlı olarak açıklanabilir.

Çekici Faktörlerin İşleyişi

Nüfusun köylük alanlardan, şehirlere doğru akın etmesini, yalnızca köylerin itmesiyle açıklamak mümkün değildir. Başka bir ifadeyle, şehire doğru göçler için, köylük alanlarda itici faktörler

³⁶⁸ DPT: Köy ve Köylü Sorunu, a.g.e., s.62

gerekli bir şart olmakla beraber yeterli değildir. Bunun için Türkiye'de köylerden, şehirlere doğru gelişen hareketlenmeyi, itici faktörlerin yanı sıra, şehirlerdeki çekici faktörler açısından da değerlendirmek gerekir. Yoksa köylerden itilen insanların -şehirin çekimine maruz kalmasalar- neden başka köylere, kasabalara veya göçebe hayvancılığa değil de şehirlere ve özellikle büyük şehirlere göç ettiklerini açıklamak kolay olmayacaktır.

Tablo 5: Tarım kesiminde toprak mülkiyeti dağılımı

Tarımsal işletmeler	Sayı	%	Hektar Büyüklük olarak	%
Mülkiyetsiz işletmeler	308.899	8.7	-	-
Tüm kiralanın işletmeler	104.347	2.9	-	-
1 hektar ve aşağı	744.195	22.0	2.418.935	8.6
1-5 hektar	1.358.093	38.8	5.375.884	19.2
10-15 hektar	391.478	11.1	9.881.670	36.4
50 hektar ve daha büyük	1.352	0.5	4.352.501	15.6
Diğerleri Devlet Çiftlikleri vs.	1.400	0.1	276.807	01

KAYNAK: DİE, İstatistik Yıllığı, s.208-210

Türkiye'de nüfusun yer değiştirmesi kırdan, şehire göç her ne kadar köylerin ve kırsal kesimdeki elverişsiz yaşam koşulları itici güçler olarak görünse de, şehirlerin çekiciliği de önemli bir işleve sahiptir. Bu gelişmeyle beraber, şehirde yaşama düzeyi gün geçtikçe kırdan şehire göçün başlamasıyla kötüleşmektedir.

Bu özelliğin belirgin bir biçimde görülmesine rağmen, tablo da şehirlerin çekiciliği konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Tablo 6'da görüldüğü gibi bütün olumsuzluğa rağmen büyük şehirlerde gelirin yüksek olması çekici unsurların başında gelmektedir.

Değişik açıdan bakıldığında, itici güçlerin şehirleşme sürecindeki payı, nüfusa yerinden ayrılma eğilimi kazandırmaktadır. Nüfusun itici güçlerin etkisi altında kalması şehirleşme için gerekli olmakla birlikte yeterli olmayan bir gelişimdir. Nüfusun harekete geçmesi bir başka yerleşmeye göç etme eğilimi bir başka köy veya kasaba değil, özellikle herhangi bir şehire de belirli büyük şehirlere göç etmesinin gereği olarak şehrin çekiciliğinin ön plana çıkması gerekmektedir. Bu durum gösteriyor ki, kırsal iticiliğinin yanında, çekici güçlerin de gerekli olduğu göç üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır.

Çekici güçlerin nüfusun, sonunda yöneldiği yerleşmenin belirlenmesinden çok, doğrudan ilk hareketlenme belirleyici olmaktadır. Nüfusun içinde bulunduğu koşulların daha elverişsiz olmasına bağlı görece ve örtük iticiliği söz konusuysa da, bu bağlamda nüfusa dinamik yapı kazandıran çekici güçlerdir.

Şehrin çekiciliği, çalışma ve yaşama şartlarının elverişli olması yanında, kültür, tüketim, eğlence ve eğitim kaynaklarının çeşitlilik ve zenginliğine bağlı olarak belirmektedir. Şehire çekicilik özelliği kazandıran bu özelliklerden ilkinin, şehirleşmeye daha yaygın bir katkıda bulunduğunu ifade etmek mümkündür.

Şehirdeki iş imkanları, işgücü arzının altında seyretmiş olsa da, genel olarak şehirde ortalama gelirin yüksekliği ve özellikle sanayide ücretlerin yüksek olması, önemli bir çekicilik unsurudur. DPT'nin yaptığı bir araştırmaya göre üç büyük şehirde -Ankara, İstanbul, İzmir çalışan kişi başına düşen gelir, Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bir sıralama yapılacak olursa, çalışan kişi başına en yüksek gelir sanayileşmiş bölgelerde, en düşük gelir ise köylük bölgelerdedir. 1973 başında tarımda çalışan kişi başına harcanabilir gelir 100 kabul edilirse, bu indeks sanayileşmemiş şehirlerde 103, orta derecede sanayileşmiş şehirlerde 120, sanayileşmiş şehirlerde 155; üç büyük metropolden İstanbul'da 241, İzmir'de 233, Ankara'da 195 olmaktadır. Yine aynı çalışma sonuçlarına göre, gelirin sosyal gruplar itibarıyla dağılımı tarım sektöründe izafi olarak daha bozuktur.

Bu ifadeler de göstermektedir ki, şehir çekici özellikleri bakımından hiçbir zaman, başka yerde bulunmayacak etkilere sahiptir.

1965 yılında sanayi sektöründe fert başına düşen gelir, tarım sektöründe fert başına düşen gelir miktarının 4.5 katıdır.

Tablo 6: Yerleşme yerlerine göre yıllık ortalama ev halkı geliri

Nüfusa göre oturlan yer	Ortalama yıllık yerleşme yerleri Ev halkı geliri TL
Üç büyük kent(İstanbul,Ankara,İzmir)	26.470
50.000'den çok nüfuslu kentler	10.700
150.000-50.000 arası nüfuslu kentler	11.482
2.000-15.000 arası nüfuslu kentler	9.979
2000'den düşük nüfuslu kentler	8.181

KAYNAK: BULUTAY, Timur Ersel: 1971, s.69

Türkiye'de şehir hayatını cazip kılan diğer sebepler arasında,kültürel faaliyet ve imkanların, çeşitli hizmetlerin şehirlerde toplanmış olması sayılabilir. Türkiye'de bütün üniversiteler, yüksek okullar sinema, tiyatro, vb kuruluşlar ve eğlence yerleri büyük şehirlerde toplanmıştır. Fiziki alt yapının, kamu hizmetlerinden faydalanma imkanlarının köylerden şehirlere doğru gittikçe artması ve iyileşmesi -hastane, doktor, eğitim, tüketim imkanları vb.- bu çekiciliği hızlandıran sebepler arasında saymak mümkündür.

Kısaca şehre gelen nüfusun, şehir fonksiyonları içerisinde emilememesi, yani marjinal sektörün işleyiş kazanması, olayına rağmen, şehir köylük alanların imkanlarına göre izafi olarak daha iyi bir hayat sunmaktadır, ki bu da çekici bir etki yapmaktadır -köyler üzerinde-. Bu etkinin en fazla yoğunlaştığı üç ilin, ülkenin en büyük şehirleri olduğu görülmektedir. Bu üç il -İstanbul, Ankara, İzmir çalışan nüfusun, sanayi ve hizmet sektörlerinde -şehirler arasında- en yüksek oranını barındırmaktadır.

Ülkemizde yaşanan bu hızlı ve çarpık şehirleşmeyi gelişmiş ülkelerde görülen şehirleşmeden ayıran bazı temel özellikler olduğu ifade edilmektedir. Bunlar, ilk olarak bu ülkelerde sanayi bölümündeki işgücü oranında hızlı şehirleşmeden ayıran bazı temel özellikler olduğu ifade edilmektedir. Bunlar, ilk olarak bu ülkelerde sanayi

bölümündeki işgücü oranında hızlı şehirleşmeye uygun bir büyüme görülmemektedir. Böylece iş imkanlarından daha hızlı büyüyen bir şehirleşme içinde bulunmaktadır. İkinci özellik, gelişmekte olan ülkelerde şehirlerin, sanayi merkezi olmaktan çok, ticaret merkezi olarak gelişmeleridir. Üçüncü olarak, şehirleşen toplulukta görülen şehir yaşamına uymama halidir. Bu açıdan bakıldığında ülkemizdeki şehirleşme plansız hangi yöne gittiği belli olmayan, sorunları çözümsüz hale gelen ve bu sorunlar çözülmekte zorlandığı için demokratik olmayan çözümlerle (şehir giriş vize konulmak istenmesi vb.) şehirleşmenin içinden çıkılmaya çalışılmaktadır. Bu olumsuz yapı da plansız şehirleşmenin göstergesidir. 1950'de başlayan göç ile şehir planlaması yapıldığı zannedilerek sorunlar bu günlere taşınmıştır.

Kırdan şehire nüfus yapısını çeken etmenleri şöyle sıralayabiliriz³⁶⁹:

- Köy ile şehir arasındaki gelir farklılığı,
- Daha iyi ve ileri, eğitim imkanı,
- Şehrin cazibesi,
- İş bulabilme ümidi,
- Daha iyi yaşam standardı,
- Çağdaş sağlık hizmetleri,
- Ulaşım imkanları.

Sanayileşme ve Şehirleşme İlişkileri

Şehirleşme toplumların yapısal değişmelerinin belirgin yapısını ortaya koymaktadır. Ülkede yaşayan nüfusun tarımdan ve topraktan koparak, tarım dışı alanlara, şehire sanayi alanlarına göç etmesi yaşamlarını bu alanlarda devam ettirmek için şehirde yeni iş imkanları bulmaya zorlamaktadır. Tarımdaki modern girdiler ve yeni gelişen insan-toprak ilişkileri ile şekillenen, üretim artışına rağmen, kırdaki emek ihtiyacı azalmaktadır³⁷⁰. Bu gelişmeler sonucu ülke nüfusunun

³⁶⁹ ERTÜRK, H.: Kent Ekonomisi, Bursa.1995, s.13-14

³⁷⁰ KIRAY, M.: "Toplumsal Değişme ve Kentleşme", Kentsel Bütünleşme, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Yayını, No: 4, Ankara 1972, s.57-58

yaklaşık %65'i şehirlerde yaşamaktadır. Bu duruma göre kırdaki yaşayan nüfusun önemli bir kısmı tarım ile uğraşmamaktadır.

Gelişmekte olan alanlardaki değişimler, şehirleşmenin zorunlu olarak sanayileşme ve kişi başına gelir artışı ile birlikte oluştuğunu göstermektedir. Şehirleşme ve sanayileşmenin geliştirdiği bir başka oluşum şehirde çok sayıda uzmanlaşmış, özel bilgi ve beceri ile donanmış kişilerin büyük şirketler ve örgütler içerisinde çalışarak bilgi, hizmet ya da mal üreterek şehir ekonomilerine katkı sağlamalarıdır. Bu gelişmeler modern sanayi toplumlarının özelliği olarak şehirde uzmanlaşmış meslek gruplarının oluşumuna imkan hazırlamaktadır³⁷¹.

Bu gelişmeler ile şehirleşme olgusu basit bir demografik gelişme hareketi değildir. Bu oluşumların yanı sıra bu olgunun sonucunda ortaya çıkan sosyoekonomik değişimler söz konusudur. Bu açıdan şehirleşmenin;

Sanayileşme ve ekonomik gelişmeye bağlı olarak şehir sayısının artması ve bugünkü şehirlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, iş bölümü ve uzmanlaşmayı oluşturan insan davranış ve ilişkilerinde şehirlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim sürecidir³⁷². Bu özelliği ile şehirleşmenin boyutlarının çok geniş bir yapı içerisinde olduğu görülmektedir.

Şehirleşme olayının bir özelliğinin ekonomik nitelik taşıdığı ifade edilebilir. Öncelikle şehirleşme, sanayileşme ve ekonomik gelişmeye bağlı olarak ortaya çıkan bir olgudur. Bu açıdan bakıldığında, bir tarafta kırsal alanda verimlilik artışına paralel olarak tarımsal yapı değişime uğrarken, öte yandan kırsal alandan şehirselleşen nüfus akımı gerçekleşmektedir. Bu gelişmeye paralel olarak da toplumlar tarım toplumundan sanayi toplumu olmaya yönelmektedir. Bu gelişmeyle birlikte şehirleşmeyle beraber toplumların ekonomik özelliği de değişmektedir³⁷³.

Şehirleşme süreci açısından şehirlileşen insan ekonomik ve sosyal açıdan iki boyutta değişime uğramaktadır³⁷⁴. Ekonomik açıdan

³⁷¹ ATALIK, G.: Bölge Planlamasına Giriş, İTÜ-1399, İstanbul 1989, s.6

³⁷² KELEŞ, R.: Kentleşme Politikası, age., s.5

³⁷³ ERTÜRK, H.: age., s.12

³⁷⁴ KARTAL, K.: Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentlileşme", Ankara, 1992, s.23-25

şehirlileşme, kişinin geçimini tamamen şehirde ve şehire özgü işlerde sağlayacak duruma gelmesiyle gerçekleşir. Bu gelişim doğrultusunda şehirlileşen insanlar, şehire göç ettikten sonra, ekonomik mekanların içinde kırsal kesimdeki ekonomik değerlerin şehirdeki oluşumla birlikte uzun süre devam etmesini istiyorlar. Bu durum, şehirdeki ekonomik yapıya güvensizliğin bir sonucudur³⁷⁵. Bu yüzden şehirselleşen ve toplumsal kaynaklar israf olmaktadır.

Türkiye'deki şehirleşme hareketleri ile sanayileşme arasında var olan ilişkilerin bir yönü de şehirlerin yapısıyla ilgilidir. Nüfusun 10.000'in üzerinde olduğu yerleşmelerde, yani şehir kabul edilen yerlerde tarımın önemini kaybettiği, işbölümünün geliştiği, hizmet ve sanayi sektörlerinde çalışanların arttığı, bir başka ifadeyle bu tür fonksiyonlara bağlı olarak yerleşme yerinin büyüüp şehirleştiği gösterilmiştir. Sanayileşme hızıyla, şehirleşme hızı arasındaki açığı kapatmak -şehirleşme hızının çok yüksek, sanayileşme hızının düşük olduğu biliniyor-, genellikle marjinal sektör diye ifade edilen bir tampon mekanizma ile gerçekleştirilmektedir.

Bu sorunlu şehirleşmenin ardında yatan temel öge, Türkiye'de sanayileşme ile şehirleşme arasında bir uyum olmamasıdır. Büyük şehirselleşen nüfus, sanayide çalışan nüfustan daha hızlı büyümektedir³⁷⁶. Şehirlere gelen nüfus, sanayileşme süreci çerçevesinde oluşturulan yeni iş alanlarının çok üstündedir. Bunun sonucu olarak şehirselleşen nüfusun önemli bir bölümü hizmet kesimine kayıp, bu kesimin beklenmedik ölçüde büyümesine yol açarken, şehirlerdeki gizli ve açık işsiz oranı da sürekli artmaktadır.

Nüfusu 100.000'in üstünde olan şehirlerde egemen etkinlik sanayidir. Buna karşılık, 10.000-25.000 arasındaki şehirlerde, tarım ve madencilik daha çok görülür. Büyük şehirlerdeki tarımsal etkinlikler yok denecek kadar azdır. Ancak şehirleşme süreci içinde asıl önemli olan kesim hizmet kesimidir³⁷⁷.

Hizmet kesimi diğer iki kesim arasında değerlendirilmedikçe, ne sanayinin artan, ne de tarım kesiminin azalan yeri şehirleşme olgusunun sonuçları bakımından bir anlam taşır. Büyük şehirlerin büyümesi biçiminde varlığını sürdüren şehirleşme, sanayi yerine,

³⁷⁵ KARTAL, K.: age., s.26

³⁷⁶ DİE: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, age., s.64-66

³⁷⁷ KONGAR, E.: age., s.349

hizmet kesimindeki iş imkanlarının artmasına bağlı bir gelişme göstermektedir³⁷⁸.

Türkiye'deki son istihdam rakamlarına baktığımızda 1990 yılı toplam işgücünün %49.3'ünün tarım sektöründe, %35.2'sinin hizmet sektöründe, %15.5'inin sanayi sektöründe istihdam edildikleri görülmektedir. Bu da şehirseldan yaşayan %65'lik nüfus içinde de şehirseldan alanlarda tarımla uğraşıldığını sanayide çalışan nüfus oranının sanayileşme sürecinde yetersiz kaldığıdır.

Ekim 1994'te 20.397.000 olan toplam istihdam, 1995'te 20.833.000'e yükselmiştir. Nisan 1995 rakamı bir önceki yılın aynı dönemi ile karşılaştırıldığında, %2.5'lik bir artış ifade edilmektedir. Nisan 1995'te toplam işgücü bir önceki döneme göre %1.2 artarak, 22.446.000'e çıkmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak işsizlik oranı %7.2 olarak belirlenmiştir.

Nisan 1995'te kırsal kesimde işsizlik oranı %5.1 gibi oldukça düşük bir düzeyde iken, şehir için bu oran %11.7'dir.

Türkiye genelinde, kadın ve erkek işsizlik oranları arasındaki fark oldukça küçük olmasına rağmen, şehir ve kırsal ayrımında kadın ve erkek işsizlik oranları arasında önemli farklılıklar gözlenmektedir. Nisan 1995'te tüm Türkiye için kadın işsizlik oranı %6.0 olurken, erkek işsizlik oranı %7.7 olarak gerçekleşmiştir. Şehir ayrımında bakıldığında, kadın işsizlik oranı %16.4, erkek işsizlik oranı ise % 9.4 ile daha azdır. Söz konusu rakamlar kırsal kesimde, şehirseldan kesimdeki tersinedir. Kırsal kesimde Nisan 1995'te %5.8'lik erkek işsizlik oranına karşın, kadın işsizlik oranı %2.3'dür³⁷⁹. Bunun nedenini şehirseldan alanda kadının çalışma ve iş arama düşüncesinin kırsal alana göre daha fazla olduğundan ortaya çıktığı söylenebilir. Şehirlerdeki geçinme ve şehrin ortamı kadının çalışmasına zemin hazırlamaktadır.

Bu kırsaldan şehire göç eden ve işçi olma imkanını kazanan grup, endüstriyel toplumu üretici unsurlar olduğu kadar, tüketim gücünü oluşturan unsurlar olması, toplumsal rolleri benimseyecek eğitim süreçlerine katılması vb. olayları yaşamaları işçi sınıfının şehirli sanayi toplumu insanları haline gelmesiyle ilgilidir³⁸⁰.

³⁷⁸ KELEŞ, R.: "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri", SBF Dergisi, C. XXV, No: 4

³⁷⁹ DİE: Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, 1995, s.89-90

³⁸⁰ DİE: Türkiye'de Toplumsal ..., age., s.64-66

İstihdam oluşumu, sanayi toplumunun geliştirdiği ve şehirlerdeki sanayileşmeye bağlı olarak gelişen ancak marjinal sektörleri oluşturan özellik arz etmektedir. İstihdamın yapısı ve sorunları ülkeden ülkeye büyük farklılıklar göstermektedir. Sanayinin başlangıcında istihdam daha çok sanayide yoğunlaşırken, sanayinin gelişmesi ile birlikte istihdam hizmetler sektöründe yoğunlaşmaktadır.

Gelişmiş ülkelerin teknolojileri daha çok emekten tasarruf edici özellik gösterirken, bu aşamada büyük ölçüde teknolojik işsizlik ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık az gelişmiş ülkelerde tarım sektörü hala önemli bir istihdam alanı olma özelliğini göstermektedir³⁸¹.

Gelişmekte olan ülkelerde istihdamın yapısı tarımdan sanayiye ve hizmetler sektörüne doğru değişmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin ortak özelliği, hızlı nüfus artışı, faal nüfusun vasfındaki düşüklük ve verimli yatırımlar için kaynakların yetersizliği olarak kendini göstermektedir³⁸².

Türkiye'de istihdam sorunu yapısal bir nitelik olarak ortada durmaktadır. Ülkemizde nüfus artış oranı 1994 yılında %2.2 oranıyla gelişmiş ülkelerin nüfus artış oranının yaklaşık 2 katı olarak kendini göstermektedir. Türkiye'de GSMH artış oranı yıldan yıla büyük farklılıklar göstermekle birlikte, nüfus artış baskısını masedecek bir istihdam artışını sağlayacak büyüklüğe erişememektedir. Ortalama emek arzı artış oranı GSMH büyüme oranından daha yüksek olarak seyretmektedir.

İleri teknoloji kullanımının ve otomasyondan doğan işsizlik ortada iken öte yandan bu yeni oluşuma uygun yetişmiş, vasıflı meslek sahibi işgücü arzı yetersiz bulunmaktadır. Bununla beraber istihdam yaratma potansiyeli yüksek sektörlerde yatırım için yeterli kaynak bulunmamakta ya da yaratılamamaktadır. Türkiye'nin bu sorunları istihdam, üretim ve teknoloji bakımından yapısal sorunlar teşkil ettiği ortaya çıkmaktadır. Tablo 7 istihdam içindeki sektör paylarını göstermektedir.

Tablo 7: Toplam istihdam içindeki sektör payları (%)

Sektörler	1988	1990	1992	1994
-----------	------	------	------	------

³⁸¹ İSBİR, E.: Şehirleşme ve Meseleleri, Ankara, 1990, s.25

³⁸² İSBİR, E.: age., s.25-26

Tarım	46	49.3	43	46
Sanayi	16	15.5	16	17
Hizmetler	38	35.2	41	37

KAYNAK: Başlıca Ekonomik Göstergeler, HDTM,1994

Tabloda da görüldüğü gibi, tarım ve tarım-dışı sektörler arasındaki dengesizlik, Türkiye'nin bir sanayi-şehirleşme sürecine girmediğini ve bunun sonucu olarak istihdamın büyük bir bölümünün tarım sektöründe toplandığını göstermektedir. 1994 yılında istihdamın %46'sının tarım sektöründe yapılması, bu durumun bir sonucudur. Türkiye'de sanayileşmeye dayanmayan şehirleşme tarım kesiminden gelen işçiye istihdam imkanı gerçekleştirmediği gibi, tarımdaki işgücü potansiyelini de yerinde kullanabileceği bir ortamı oluşturamamıştır³⁸³.

İstihdamın sektör paylarına baktığımızda göze çarpan en önemli nokta, yeni yatırımların yapılması ve yeni istihdam alanlarının yaratılması bakımından sanayi sektörünün katkısı yok gibidir.

Ekonomik büyüme hızının çok üzerinde cereyan eden nüfus yığılmasının belirgin bir sonucu olarak, nüfus üretken sektörlerde istihdam imkanına kavuşamamakta, böylece marjinal işlere kaymaktadır.

Türkiye'nin yaşadığı şehirleşme olayının belirgin özelliklerinden birisi metropolleşme olgusudur. Metropolleşme, modern teknolojinin şehir mekanında yol açtığı değişmelerin ürünüdür. Metropolleşmeyle teknoloji arasındaki ilişkinin aynı zamanda şehrin evrimiyle ilgisini şu noktada tespit etmek mümkündür: "Metropolleşmeyi her oluşum gibi bir yapısal evrimin içinde ele almak mümkündür. Bu durumda teknolojinin özkaynak veya transfer oluşu, uygulama seviye ve biçimi, metropolleşmeyi değişik şekil ve şartlarda başlatacak, oluşturacak ve geliştirecektir. Bu yüzden sanayi ötesi toplumlar metropolleşme olgusunun olgunluk dönemini yaşarken, belli teknolojik ve toplumsal aşamaları yapamamış ülkelerde metropolleşme yeni yeni belirmektedir."

Türkiye metropolleri köylük alanlardan kaynaklanan bir nüfusa sahiptir ve ne sanayi toplumunun tecrübesine, ne de sanayi sonrası toplumun bilgi ve becerilerine sahiptir. Bir başka ifadeyle, Türkiye'de

³⁸³ SEZAL, I.: Şehirleşme, İstanbul 1992, s.73-74

metropoller modern teknolojilerin fonksiyonu olmaktan çok, o teknolojileri eksik olarak kullanan -henüz sanayileştiği için-, köylük alanlardan göç edenlerin şehirleşme sürecine girdikleri alanlar görünümündedirler.

Bölgelerarası Şehirleşmede Dengesizlik

Şehirleşme sürecine ilişkin gelişmelerden de anlaşıldığı gibi, şehirleşmeye yol açan etmenler, kırsal kesimde ortaya çıkan fazla nüfusu buralardan iten etmenlerin yanı sıra bu fazla nüfusu kentlere çeken etmenler olmaktadır. Başka bir ifadeyle şehirleşme olgusu itici, çekici ve iletici etmenler ile gerçekleşmektedir³⁸⁴. Bu etmenler kentler arasında dengesizlik oluşturduğu gibi bölgeler arasında da dengesizlik oluşturmaktadır. Bölgesel dengesizlik, Türkiye'de yaşanan önemli sorunlardan biri olarak görülmektedir. Özellikle ülkenin Doğu ve Güneydoğusu ile Batısı arasındaki farklılık her geçen gün artmaktadır. Bu olumsuz durum nedeniyle az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere hem insan gücü hem de servet gücü artarak devam etmekte ve aradaki denge az gelişmişler aleyhine büyümektedir. Devletin bölgesel dengesizliği gidermek üzere gerçekleştirdiği politikalar ise beklenen sonuçları vermemektedir. Doğu ve Güneydoğu'daki terör olayları, bölgedeki dengesizliği artırarak sorunların çözümünü güçleştirmektedir.

Bölgesel dengesizlik denildiğinde ülkemizde Doğu ve Batı arasındaki dengesizlik anlaşılmaktadır. Ancak Batı ve Orta Anadolu'daki gelişmişliğin Batı'daki il ve ilçelerdeki gelişmişlik düzeyinde olduğu anlaşılmamalıdır. Batı'daki il ve ilçelerin bir çoğu Doğu il ve ilçelerinden gelişmemişlik bakımından ileri değildir. Bazen bu durum en gelişmiş bir ilin merkezi ile aynı ilin bir ilçesi arasında bile korkunç eşitsizlikleri ortaya koyabilmektedir. Ülkemizin denize kıyısı olan Ege, Marmara bölgelerindeki iller ile diğer bölge illeri arasındaki eşitsizlik büyük ölçüde hissedilmektedir³⁸⁵. Turizm potansiyeli olan, pazara dönük modern tarım yapılan, sanayisi gelişmiş Ege, Akdeniz ve Marmara bölgelerinin il ve ilçeleri gelişmişlik sıralamasının başında bulunmaktadır³⁸⁶. Orta Anadolu,

³⁸⁴ ALTUĞ, F.: Kent Ekonomisinin İlkeleri, Bursa 1989, s.34-36

³⁸⁵ ERAYDIN, A.: age., s.115-118

³⁸⁶ DİNÇER, B.: İlçelerin Sosyo-Ekonomik Sıralaması, DPT Yayını, Ankara,1996

Karadeniz ve Orta Doğu Anadolu'nun il ve ilçeleri bu sıralamanın ortalarında bulunurken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun il ve ilçeleri sıralamanın en altında görülmektedir.

Türkiye'deki bölgeler arası kentsel dengesizliğe, bölgesel olarak baktığımızda, İstanbul merkezli Marmara, yatırım bölgesi seçenekleri arasında öncelikli bölge olarak görünmektedir. İstanbul'da kurulu sanayi Marmara bölgesindeki illere taşınıyor. Bu yapı ile sanayi desentralize olmaktadır. Önceleri Kocaeli ve Bursa'ya aktarılan sanayi daha sonra Trakya'da Tekirdağ, Edirne, Kırklareli'ne, Anadolu'da ise Bilecik, Çanakkale, Sakarya ve Balıkesir'e yönelmiş görünmektedir. Marmara bölgesindeki bu kentlerin "Kalkınmada Öncelikli Yöre" kapsamına alınması³⁸⁷ Kocaeli ve Bursa'ya, Çerkezköy'e yapılan organize sanayi bölgeleri, sanayinin desentralizasyonunda başarılı sonuçlara yol açmıştır. Yeni yatırımlar, teşviklerden yararlanmak için bu bölgelere yapılırken, İstanbul'da kurulu fabrikalar da yavaş yavaş çevre kentlerde kurulmaya başlandı. Bu durumda hem verilen teşvikler değerlendirildi, hem de İstanbul'da rantı iyice yükselen eski fabrika arsalarının yerlerine iş merkezleri yapma imkanı değerlendirilmiş oldu.

Marmara bölgesinde İstanbul şehirleşme açısından başı çekerek bölgenin kalkınmasında her dönem lokomotif görevi görürken, aynı işlev Ege bölgesinde İzmir kenti tarafından yerine getirilmektedir. Akdeniz ve Ege'nin sahil kentleri turistik yatırımlardan ve turizm gelirinden daha fazla pay almak için büyük çaba içinde oldukları bilinmektedir. Aynı şekilde, Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerindeki şehirler milli gelirden aldıkları paylar, istihdama, nüfusa, refaha ilişkin bütün göstergeler bu bölgedeki şehirlerin etkin bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir³⁸⁸. Ancak buradaki gerçek bu bölgelerdeki şehirler plansız bir şekilde gelişmelerini sürdürmektedirler. Bu yüzden gelişmemiş şehirlerde başlamayan olumsuz gelişmeler gelişmiş bu bölge şehirleri içerisinde katlanarak büyüyerek çözülmesi zor sorunları bir araya getirmektedir.

Tablo 8: Büyük kentlerde çalışan işgücünün dağılımı

Kentler	Sanayi	Hizmet
İstanbul	40.4	56.3

³⁸⁷ TOBB: Kalkınmada Öncelikli Yörelere, Ankara, 1994, s.27

³⁸⁸ ERAYDIN, A.: age., s.123-126

Ankara	25.0	70.7
İzmir	35.6	52.7
Adana	32.6	59.9
Bursa	44.6	42.5
Eskişehir	40.0	53.4

KAYNAK: DIE: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, a.g.e.,

Ülkemizdeki gelişmiş bölge şehirlerinin gelişmeleri yanında gelişemeyen bölge şehirlerinin yapıları farklılıklar göstermektedir. 1980 sonrası gelişmelerden en fazla etkilenen bölgeler Orta Anadolu, Doğu Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki şehirlerimiz olmuştur. Türkiye yüzölçümünün %28'ini oluşturan ve nüfusun %20'sinin yaşadığı Doğu ve Güneydoğu, ekonomik yoksulluğun yanında terör sorunu nedeniyle de yoğun bir sermaye ve insan göçünü vermeye devam etmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını önlemek amacıyla gerçekleştirilen GAP ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemesine ek külfet getirmesine rağmen, tamamlanması için gerekli mali desteğin yeterli olmadığı görülmektedir. GAP ile ülkenin, tarımsal sulama ve elektrik enerjisi imkanlarında ciddi artışlar sağlaması beklenilmektedir. Ancak projenin tamamlanması için gereken sürenin yarısına bile ulaşılmış değildir. Projenin 2005 yılında tamamlanması resmi kaynaklarca planlanmasına rağmen³⁸⁹, 25-30 yıl sarkacağı ifade edilmektedir.

Bu gelişmelere paralel olarak Orta Anadolu'da, Karadeniz'de ve Doğu'da devletin sanayi işletmelerine bağlı gelişen şehirler, KİT'lerin gözden düşmesi ve özelleştirilmesi için yapılan çalışmalar sonucu hızla yoksullaşmaktadır. Bu kentlerde KİT'ler yeni yatırım yapmadığı için, KİT'lere ilişkin "rasyonalizasyon" politikaları işsizliği büyük boyutlara ulaştırmış Anadolu insanına yeni istihdam imkanı oluşturamadığı gibi, özelleştirme süreciyle yeni bir işsizlik dalgası hakim kılınacaktır. Bu ifade KİT'lerin özelleştirilmesine karşı gibi görünse de, bu yörelerde devlet yatırımlarının devamına ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye'nin bölgeler arası eşitsizliği, yeni bir olgu değildir. Tarihsel olarak ekonomik gelişme İstanbul odağında gelişmiştir. İstanbul, 1960'lı yıllardan başlayarak Marmara bölgesinin de itici gücü

³⁸⁹ Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, MGK, Ankara, 1993, s.391

olmuştur³⁹⁰. Tarımsal ve madensel zenginlikleri olan ve denize yakın bulunan Ege ve Çukurova'da görece gelişmeler yaşanırken, diğer bölgelerin önemli bir kısmı "azgelişmiş" yöre olarak nitelendirilmiştir. Cumhuriyetten günümüze kadar uluslararası ekonomik ilişkiler nasıl gelişirse gelişsin, İstanbul Marmara Bölgesi ile birlikte ülke milli gelirinin %30-40'ının yaratıldığı bir bölge yapısını korumuştur. Ege'de İzmir ve çevresi, Akdeniz'de Adana-İçel şehirleri ve çevresi, Orta Anadolu'da Ankara büyüme kutupları görevini yüklenmişlerdir. Ankara'nın bu açıdan gelişme eğiliminde bulunması bölge açısından önem taşımaktadır³⁹¹.

Bölgeler arasındaki eşitsizliğin boyutları, ülkede yaşanan makro ekonomik politikalarla yakından ilgilidir. 1980 öncesinin Türkiye ekonomisi, ithal ikameci, iç pazara dönük, büyümeye dayalı bir yapıdaydı. Bu büyüme sürecinin sonucu olan mekansal dağılım, 1980 sonrası gelişmelerin de bir göstergesidir. 1980-1986 arası liberalizasyon dönemidir. 24 Ocak kararlarıyla başlayan ve üç yılı askeri yönetim altında geçen bu dönemde, makro ekonomik politikalar

"ihracata yönelik" bir oluşum gösterdi. İç talebin çeşitli araçlarla daraltıldığı, satın alma gücünün düşürüldüğü, devletin cari ve yatırım harcamalarının azaltıldığı bu dönemde, ihracat ve turizm gibi döviz kazandırıcı faaliyetler teşvik görmüştür³⁹². Bu gelişmelerden Marmara ve Ege bölgesindeki İstanbul ve İzmir gibi merkezlere yakın şehirler gelişmelerden büyük oranda olumlu biçimde etkilenmişlerdir.

Bu faaliyetlerin uzağında kalan firmaların, sektörlerin yoğunlukta olduğu şehirlerde aynı ölçüde şehirleşme yaşanmamıştır. Ekonomisi KİT"erin faaliyetine dayanan Karadeniz, İç Anadolu, Doğu ve Güneydoğu'daki şehirler başta olmak üzere tüm Anadolu'daki şehirlerde sıkıntılar yaşanmıştır. 1980 öncesi bilinçli ve planlı seçimlerle oluşturulamayan işçi şirketlerinin dağıldığı bir çok Anadolu şehrinde sanayi mezarlıkları oluştuğu görülmüştür. Yüksek finans maliyetleri, iç talep azalması, dış rekabete açılmama, gibi sorunlar nedeniyle bu tür şirketlerin bir kısmı tasfiye yolunu seçerken, bir kısmı da merkezleri İstanbul'da bulunan büyük gruplarca satın alındığı

³⁹⁰ KONGAR, E.: age., s.346

³⁹¹ BADEMLİ, R.: "Ankara'da Sanayinin Önemi", ANKARA 1985'den 2015'e, Ankara, 1986, s.49

³⁹² GÜLTEKİN, N.B.: "Modernite, Ekonomi ve Anayasal Haklar", İktisat, İşletme ve Finans, Sayı:110, Mayıs 1995, s.28-31

görülmüştür. Anadolu'nun dışa açılmaya uyum gösteremeyen şehirleri, dönem boyunca kamu yatırımlarının da azalmasıyla ciddi istihdam sorunları ile karşı karşıya kaldıkları görülmektedir. Aynı dönemde tarım gelirlerinin düşmesinin de etkisiyle, bu bölgelerden gelişmiş olan Marmara ve Ege'ye sermaye ve işgücü göçü hızlanmıştır.

1979-1986 yılları arasındaki dönemde bölgelerin milli gelirden aldıkları paylar yapılan bir çalışmada değerlendirilmiş ve şu sonuçlar alınmıştır³⁹³:

Dönem içinde, Marmara ve Ege bölgesindeki şehirlerin çoğunun ülke milli geliri içindeki paylarının arttığı, Marmara ile Ege bölgesinin 1979'da 51.8 olan milli gelir payının 1986'da %57'ye çıktığı görülmektedir. Akdeniz bölgesi illeri 1979'da %8.8 olan payları 1986'da %8.6 civarındadır. Karadeniz'in 1979'da 11.5 olan payı 2 puanlık gerilemeyle 1986'da %9.5'e düşmüştür. İç Anadolu'nun payı 19'dan %18'e gerilemiştir. Doğu ve Güneydoğu da bu dönemi zararlı kapatmıştır. %8.5 olan bölge payı 7.2'ye düşmüştür. Bununla beraber Urfa, Diyarbakır, Malatya'da GAP yatırımları nedeniyle gelişme yaşanırken, Siirt ve Mardin'in durumları değişmemiştir.

Bu bölgesel şehirleşme dengesizliği kır-şehir arasında olumsuzluk yaratırken, 1963'den 1987'ye az da olsa gelir dağılımında bir iyileşme olduğu söylenebilir³⁹⁴. Bu gelişme en yüksek %20'nin gelirden aldığı pay azalma, toplam gelirden aldığı pay hala düşük olsa da en alt %20'nin gelir payında artış gözlenmektedir. Kır kesiminde gelir dağılımı şehire göre daha eşit duruma gelmiştir. Buna rağmen, fakirlik kır kesiminde daha yaygındır. Kır ve şehir kesimlerinde aile büyüklüğünün etkileri değişiklik göstermektedir. Kırdaki geniş ailelerin fertleri için gelir kazandıran iş yapma imkanının şehire göre daha fazla olduğu söylenebilir³⁹⁵.

Türkiye'de genellikle iç göçlerin toplumsal-ekonomik bakımdan az gelişmiş kesimlerden gelişme düzeyi görel olarak daha yüksek şehir ve bölgelere doğru olması, şehirleşmenin bir gelişme düzeyi göstergesi olarak belirmesine yol açmıştır. Şehirleşme dereceleri

³⁹³ ÖZÖTÜN, E.: Bölgelerin Milli Gelirden Aldıkları Pay, İSO, İstanbul 1987

³⁹⁴ ÇAKMAK, E.H., STANISLAV, M.K.: "Türkiye'deki Gelir Dağılımı", İktisat, İşletme ve Finans, Yıl:10, Sayı:109, Nisan 1995, s.53

³⁹⁵ ÇAKMAK, E.H., STANISLAV, M.K.: a.g.m., s.55

yüksek veya düşük olan bölgeler aynı zamanda ülkenin gelişmiş veya azgelişmiş bölgeleri olarak ifade edilmektedir³⁹⁶.

Bölgeler arası şehirleşmede dengesizlik planlamaya önem verilmemesinden kaynaklanmaktadır. Eldeki veriler değerlendirilmediği için şehirler arasında gelir ve gelir dağılımı tüketim ve yaşam biçimleri açısından farklılıklar oluşmaktadır. Planlama ve dengeli kalkınma sonucu durum düzeltilebilir.

Güneydoğu Bölgesindeki Göçün Analizi

1950'li yıllarda başlayan hızlı ve çarpık şehirleşmenin temelinde yatan neden göç olgusudur. Göçün gerçekleşmesindeki önemli etkenlerden biri de ekonomik sorunlardan kaynaklanmaktadır. 1950'lerde başlayan olumsuzluk bölge açısından aynı şekilde devam etmektedir.

Bölgeler arası eşitsizliği azaltmayı hedefleyen devlet, bu eşitsizliği gidermek için "dengeleme" politikaları izler. Böylesi bir "dengeleme"ye iki nedenle ihtiyaç duyar. Birincisi bölgeler arasındaki uçurumun, o ülkedeki fertler arasındaki gelir bölüşümünü olumsuz yönde etkileyecek memnuniyetsizliklerin artması ile ilgilidir. İkinci faktör ise, "büyük şehir" bunalımı ile bağlantılıdır. Sağlıksız gelişme gösteren illerde yaşanan çevre kirliliği, spekülasyon arsa yağmacılığı, asayiş, trafik ve benzeri sorunlar, o metropolde sermaye verimliliğini düşürür ve devlet "büyük şehir" problemine çözüm bulmak için azgelişmiş şehri "çekici" kılacak düzenlemelere gider.

Modern devletin bu dengelemede kullandığı en önemli araç, topladığı vergilerden illere göre yaptığı harcamaları azgelişmişler lehine kullanmasıdır. Bütçede cari harcama, transfer harcaması ve yatırım harcaması şeklinde illere yapılan harcamalar, o ilde sağlanan vergi gelirlerinin üzerindeyse, o il'e gelişmiş illerden devlet eliyle kaynak aktarıyor anlamına gelir.

Türkiye'de de devlet çeşitli şekillerde gelişmiş illerden azgelişmişlere belli kaynaklar aktarır. Ancak bu uygulamaya rağmen, azgelişmişlerin sıralamadaki yeri değişmemektedir. Bu durumun en çarpıcı örneği Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki eşitsizlikle ortaya çıkmaktadır. Bilimsel anlamda 1973 yılında yapılan araştırmada,

³⁹⁶ YAVUZ, F., KELEŞ, R., GERAY, C.: a.g.e., s.33

ücretlinin de sermayedarın da küçük üreticinin de en yoksulunun Doğu ve Güneydoğu'da olduğunu gösteriyor. DPT'nin gelir dağılımı araştırmasına göre, Türkiye genelinde ücretli geliri 100 alındığında, İstanbul'a bu sayı 130, Doğu'a ise 77 idi. Aynı şekilde sermayedar geliri 100 alındığında İstanbul'a 272, buna karşılık Doğu Anadolu'a 64'dü. Bu da her sınıf ve kesimden gelirin bölgeler arasında çok farklı dağıldığını göstermektedir.

Gelirdeki bu dengesizliğin yanında eğitim alanında ve sağlık alanında da bir dengesizliğin olduğu görülmektedir. Bölgeler, eğitim fırsatını eşit şartlarda kullanamıyorlar. Gelişmiş bölgelerde eğitim şartları, genellikle az gelişmiş yörelere göre daha fazla. Az gelişmiş yöre insanları, özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgesinde yaşayanlar, okul çağına gelen çocuklarını okula göndermeyi her zaman başaramıyorlar. Yani "okullaşma oranı" gelişmiş illerde daha yüksek, buna karşılık az gelişmiş yörelerde daha düşük gözükmektedir.

Sağlık göstergelerine bakıldığında, bölgesel eşitsizlikler şöyle bir görünüm arz ediyor: Türkiye genelinde hekim başına 1148 kişi düşüyor. Bu ortalamanın üzerinde olan 8 il var ve ilk üç sırayı Ankara, İstanbul ve İzmir alıyor. Türkiye'de yaklaşık 50 bin hekimin yarısı, üç büyük ilde bulunuyor. Ankara'da 434, İstanbul'da 583 kişiye 1 hekim düşerken, sıralamanın en altında olan Batman'da 4203, Mardin'de 3820 kişiye 1 hekim düşmektedir. Doğu Anadolu genelinde 1802 kişiye 1 hekim düşerken, bölgenin merkezi Diyarbakır'da bu sayı 1093 kişiye 1 hekim düşmektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da devletin elindeki işletmeler bölge için büyük önem taşımaktadır. Bölgede var olan ekonomik sıkıntılar, işsizlik ve istihdam konularında öneme sahip olan KİT'ler özelleştirme veya kapatma yollarıyla elden çıkarılmak istenmektedir. Gelişebilme yapısını bu KİT'lerle sağlayabilecek olan bölge, yapılacak özelleştirme ile devlet bu işletmeleri elden çıkararak, var olan dengesizliği daha da artırmış olacaktır.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi kapsamına giren iller Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin, Siirt, Ş.Urfa, Batman, Şırnak Güneydoğu'da 30 devlet işletmesinde 7.253 kişi istihdam edilmektedir. Bölgede sayısal olarak bütün sanayi işletmelerinin % 27.5'i, istihdamın ise % 35.3'ü kamuya ait. Bu kriterlerde özel sektörün oransal olarak altında kalan devlet, yaratılan katma değer

nispi olarak dağılımına bakıldığında, özel sektöre üstünlük sağlıyor. Güneydoğu'da devletin ürettiği sanayi katma değeri, toplamın içindeki payı %56 olmaktadır.

Doğu Anadolu Bölgesi kapsamına giren iller Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van. Bölge sanayisinden devlet çıkarıldığı zaman, geriye hemen hemen hiçbir şey kalmıyor. Burada, özel sektörün sanayideki ağırlığı "ihmal" edilebilir konumda. Kurulu 53 KİT'in bölgenin toplam sanayi işletmeleri içindeki oranı %57.6, 19 bin kamu çalışanının toplam sanayi çalışanına oranı ise %83.5. Devletin toplam sanayi üretimi içindeki payı ise %87'dir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi, kamunun ekonomiden çekilmesi halinde bir çöle dönme tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bölgeler arası dengesizlik, bu durum ile daha büyük boyutlarda gündeme gelecektir.

SONUÇ

Nüfusun ve kapitalin bölgelere göre dağılımı, yaratılan gelirin bölüşümü ve refahın paylaşımı açısından da bölgeler arasında eşitsizlikleri büyütüyor.

Büyük şehirlere göç akınını durdurmak için bölgeye "Küçük ve Orta Boy İşletmeler" teşvik edilmeli ve Organize Sanayi Bölgelerinin kurulması da gerçekleştirilmelidir.

Nüfusun satın alma güçleri bölgelere göre farklılaşıyor. Devletin sağlık ve eğitim imkanlarını dengeleme çabası yetersiz kalınca, bu alanlarda da fırsat eşitsizlikleri yaşanıyor. Böyle olunca, az gelişmiş bölgenin sermayesi de, işgücü de gelirin ve refahın daha yüksek olduğu bölgelere göç ediyor. Eğitim ve sağlık başta olmak üzere, kamu hizmetlerinden daha çok yararlanılacak bölgelere göç sürüyor. Yoğun göç, bir süre sonra göç alan merkezler üzerinde baskılar oluşturuyor. Az gelişmiş bölgeden sermaye ve nüfus göçü, bölgenin potansiyel gelişme gücünün de zayıflaması anlamını taşımaktadır. Sağlıksız büyümelerle devleşen metropoller yerine çağdaş devlete düşen bölgeler arası dengesizliği ortadan kaldıracak dengeli bir gelişmenin oluşumu hazırlanmalı ve sağlanmalıdır.

Bunun sonucunda da yapılması gereken işe belli bir yerden başlanmalı ve sonuca ulaşılabilir çalışmalara hız verilmelidir. Aksi takdirde ortaya çıkan durumun sorumlusu, kırdan şehire göç eden insanlarda olduğu gibi, şehirde yaşayan ve şehiri kendi isteği doğrultusunda plansız ve imarsız duruma sokan varlıklı kesimin üzerinde de olacaktır.

KAYNAKLAR

- ALTUĞ, F.: Kent Ekonomisinin İlkeleri, Bursa, 1989
- ATALIK, G.: Bölge Planlamasına Giriş, İTÜ-1399, İstanbul, 1989
- BADEMLİ, R.: "Ankara'da Sanayinin Önemi", ANKARA 1985'den 2015'e
Ankara, 1986
- ÇAKMAK, E.H., STANISLAW, M.K.: "Türkiye'de Gelir Dağılımı", İktisat İşletme ve Finans, Yıl: 10, Sayı: 109, Nisan 1995
- DİE: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Yayın No: 683, Ankara, 1973
- DİE: 1990 Yılı Genel Nüfus Sayımı
- DİE: Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, 1995
- DİNÇER, B.: İlçelerin Sosyo Ekonomik Sıralaması, DPT, Ankara, 1996
- DPT: Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, 1993 Yılı Programı Destek Çalışmaları
- DPT: Köy ve Köylü Sorunu, 1967
- DPT: Karayolu Ulaştırması, Ö.İ.K., §413, Yayın No: 2306, Ankara, 1992
- ERAYDIN, A.: Post-Fordizm ve Değişen Mekansal Öncelikler, ODTÜ, 1992
- ERTÜRK, H.: Kent Ekonomisi, Bursa, 1995
- GÜLTEKİN, N.B.: "Modernite Ekonomi ve Anayasal Haklar", İktisat, İşletme ve Finans, Sayı: 10, Mayıs 1995
- İSBİR, E.G.: Şehirleşme ve Meseleleri, Ankara, 1990
- KARTAL, K.: Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Türkiye'de Kentleşme Ankara, 1992

- KIRAY, M.: "Toplumsal Değişme ve Kentleşme", Kentsel Bütünleşme, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı, Yayın No: 4, Ankara,1972
- KELEŞ, R.: Kentleşme Politikası, Ankara 1990
- KELEŞ, R.: "Türkiye'de Şehirleşme Eğilimleri",SBF Dergisi, XXV-No.4
- KONGAR, E.: Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, İstanbul, 1981
- SENCER, Y.: Türkiye'de Kentleşme, Ankara, 1979
- SEZAL, İ.: Şehirleşme, İstanbul, 1992
- TOBB: Kalkınmada Öncelikli Yöreler, 1994
- Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, MGK, Ankara, 1993
- ÖZÖTÜN, E.: Bölgelerin Milli Gelirden Aldıkları Pay, İSO, İstanbul
- YAVUZ, F., KELEŞ, R., GERAY, C.: Şehirleşme, Ankara, 1973